

Pedagogia i Treball Social

Revista de Ciències Socials Aplicades

Dipòsit Legal: GI.904-2010
ISSN: 2013-9063

Universitat
de Girona

Jiménez, E., Biglia, B., Cagliero, S. (2016)
**"De les teories a les pràctiques: reflexions sobre el procés
d'investigació-acció feminista GAPWork"**

Pedagogia i Treball Social. Revista de Ciències Socials Aplicades
Vol. 5. Núm. 1: 79-104

De les teories a les pràctiques: reflexions sobre el procés d'investigació- acció feminista GAPWork

Edurne Jiménez

Pérez¹

Barbara Biglia²

Sara Cagliero³

Resum

L'experiència del projecte europeu GAP Work, de formació de professionals que treballen amb joves en el camp de la prevenció de les violències de gènere, ens permet reflexionar sobre alguns elements a tenir en compte per formar professionals en el marc d'una Investigació-Acció que contempli propostes feministes a l'aula i en els equips de treball. En aquest article mostrarem tensions i conflictes en el disseny de les formacions i reflexionarem sobre les dificultats de portar a la pràctica un paradigma ampli de les violències de gènere amb pedagogies feministes. Abans d'arribar a les conclusions, ens aproximarem a un projecte de continuïtat del GAPWork en el que algunes participants dels nostres cursos han seguit el seu procés de desenvolupament d'estratègies de prevenció de violències de gènere amb joves. Finalment resumirem alguns dels aprenentatges de la nostra intervenció per estimular la continuació del debat.

Paraules clau: *investigació-acció feminista, reflexivitat, violències de gènere, formació de professionals.*

1. Universitat Rovira i Virgili. edurne.jimenez@urv.cat

2. Universitat Rovira i Virgili. sarbara.biglia@urv.cat

3. Universitat Rovira i Virgili. sara.cagliero@urv.cat

Abstract

The European project GAP Work trained 'youth practitioners' in the field of gender-related violence prevention. This experience allow us to investigate some elements to take into account while designing training scheme in the framework of an investigation-action approach. That includes feminist ideas emerging in the classroom and in working teams. Our article will show tensions and conflicts in the design of training and reflect on the difficulties to implement a broader paradigm of gender-related violence with feminist pedagogies. Before reaching the conclusions we approach a project continuity GAPWork in which some participants of our courses have continued the process of developing strategies for the prevention of gender-related violence with young people. Finally, we will summarize some of the lessons of our intervention to stimulate the continuation of the debate.

Keywords: feminist action research, reflexivity, gender-related violence, professionals training

Resumen

La experiencia del proyecto europeo GAPWork, de formación de profesionales que trabajan con jóvenes en el campo de la prevención de las violencias de género, nos permite reflexionar sobre algunos elementos a tener en cuenta para formar profesionales en el marco de una Investigación-Acción que contemple propuestas feministas en el aula y en los equipos de trabajo. En este artículo mostraremos tensiones y conflictos en el diseño de las formaciones y reflexionaremos sobre las dificultades de llevar a la práctica un paradigma amplio de las violencias de género con pedagogías feministas. Antes de llegar a las conclusiones, nos aproximaremos a un proyecto de continuidad del GAPWork en el que algunas participantes de nuestros cursos han seguido su proceso de desarrollo de estrategias de prevención de violencias de género con jóvenes. Finalmente resumiremos algunos de los aprendizajes de nuestra intervención para estimular la continuación del debate.

Palabras clave: *investigación-acción feminista, reflexividad, violencias de género, formación de profesionales*

1. Introducció: El GAPWork, un procés d'Investigació-Acció Feminista

El projecte GAPWork és una recerca-acció⁴ liderada a Catalunya per investigadores de la Universitat Rovira i Virgili (a partir d'ara URV), amb la participació de les associacions feministes Candela i Tamaia en el disseny i implementació de les accions formatives. També ha comptat amb la col·laboració del Departament d'Ensenyament i de l'Agència Catalana de Joventut (a partir d'ara ACJ) en la formació dels grups, essent aquesta última, a més, la impulsora i coordinadora del projecte de continuïtat del GAPWork al que ens referirem més detalladament en el quart apartat d'aquest article.

El treball realitzat a Catalunya ha pres forma d'Investigació-Acció Feminista (IAF) (Biglia i Jiménez Pérez, 2015)⁵ i no sorgeix d'una hipòtesi a contrastar, sinó d'una certesa que necessita ser afrontada (Flamtermesky, 2014), com és la greu persistència de les Violències de gènere (a partir d'ara VGs) cap a/entre joves també a Catalunya⁶. Amb la intenció de qüestionar i desnaturalitzar l'ordre normatiu heteropatriarcal en que aquestes es sustenten, hem afrontat el repte d'incorporar en la nostra pràctica de recerca i intervenció aportacions de teories de gènere postmodernes (Butler, 2007), promovent la possibilitat d'intervenir amb diferents subjectes i no només amb dones, com s'havia interpretat en el passat en el camp de les IAF (Frisby, Maguire i Reid, 2009; Maguire, 2001).

En el marc del GAPWork hem volgut contribuir a l'eradicació de les VGs a través de la formació de professionals que treballen amb joves i posant èmfasi en l'avaluació, pràctica incipient en projectes preventius al nostre context. De fet, tant la llei espanyola 1/2004, de mesures de protecció integral contra la violència de gènere, com la llei catalana 5/2008, del dret de les dones a eradicar la violència masculista; inclouen mesures preventives, moltes d'elles educatives, però en cap cas es defineixen mecanismes específics per

4. Co-finançat pel Programa Daphne III de la UE, "GAPWork: *Millorant la intervenció i derivació en violències de gènere a través de la formació de professionals que treballen amb joves*" (JUST/2012/DAP/AG//3176). Coordinat per Pam Alldred de la Brunel University London, UK. Les visions expressades aquí corresponen a les autores i no als finançadors. Per més informació: www.gapwork.cat i <http://sites.brunel.ac.uk/gap>

5. El nostre projecte és una Investigació Activista Feminista (Biglia, 2007a), que pren forma específica d'Investigació-Acció.

6. No ens aturarem en aquest article a mostrar el preocupant grau de prevalença de VGs cap a/entre joves ni les seves múltiples manifestacions a Catalunya per manca d'espai, però per a aquesta fita podeu consultar: Biglia i Jiménez Pérez (2015); De Miguel Luken (2015); Zabala i Migueiz (2013); COGAM i FELGTB (2012); i CIS (2010).

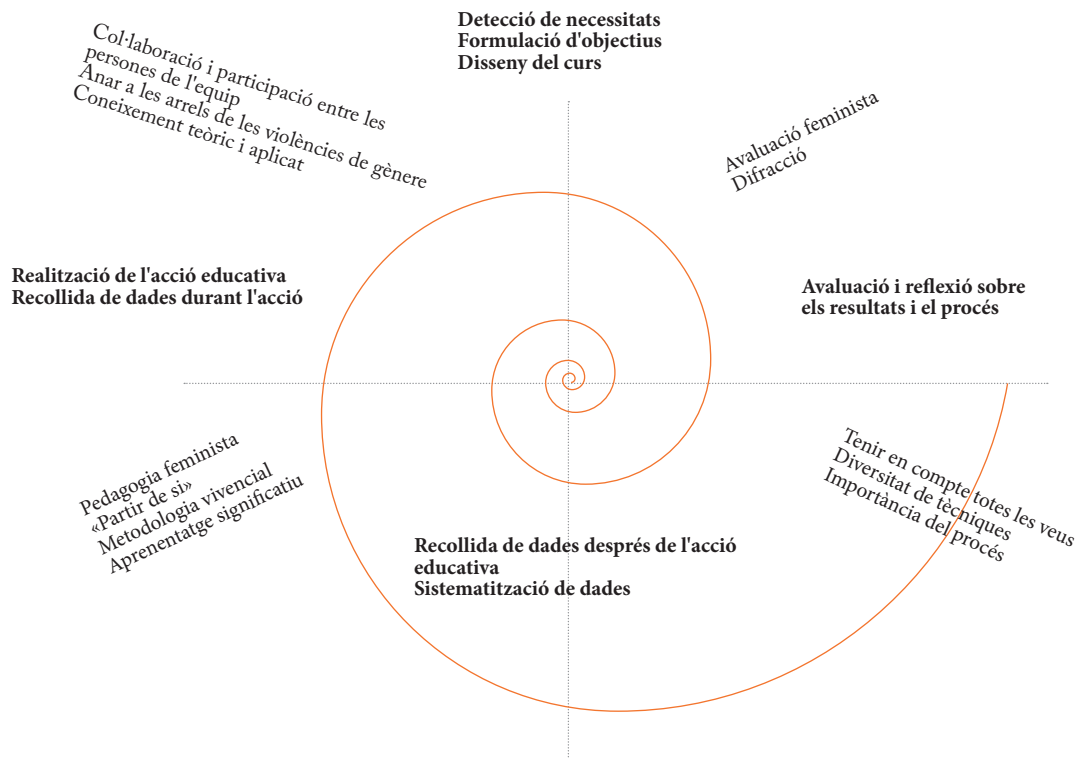
a valorar-ne l'eficàcia. En relació a aquest fet, és poc habitual que projectes d'intervenció amb joves o professionals avaluïn dimensions que vagin més enllà de registres quantitius com el nombre y perfil de participants i, amb sort, de la satisfacció de l'alumnat⁷.

El nostre objectiu formatiu principal ha estat millorar les habilitats dels professionals que treballen amb joves tant per a la identificació i qüestionament de llenguatges, actituds i comportaments sexistes, de control o lesbo-trans-homofòbics, així com per derivar casos als serveis de suport adequats. La finalitat última que subjau al projecte és que infants i joves no només puguin gaudir d'espais amb dinàmiques no violentes des del punt de vista masclista, adroncèntric o heteronormatiu; sinó que les persones responsables de la tasca educativa, independentment del grau de formalitat de la mateixa, s'impliquin activament en crear una cultura no heteropatriarcal en la que les VGs no hi tinguin cabuda. Per a que això passi, les actuacions al voltant de les VGs en el camp de la joventut no poden desenvolupar-se des dels tòpics i les simples intuïcions (Soler et al., 2002) sinó que és necessari afavorir que les professionals adquireixin competències per poder treballar amb seguretat, confiança i un enteniment complex de la temàtica.

El treball realitzat, en la línia del que proposen els diferents tipus d'investigació-acció (Latorre, 2003), s'ha concretat en un procés de pràctica i reflexió sincròniques en forma d'espiral que ens ha permès anar millorant la formació i el procés d'equip durant el projecte. Això ho hem fet posant el focus en les metodologies d'intervenció, avaluació i organització per a aplicar les aportacions de teories feministes fixant "atenció a tot el procés de recerca i no només algunes fases del mateix" (Biglia, 2012, p. 215). En la il·lustració 1 destaquem alguns elements característics de la nostra pràctica.

7. Com a exemple d'excepció trobem el projecte "Kant per la Igualtat" (co-organitzat pel SIAD i l'àrea de joventut del Consell Comarcal de la Ribera d'Ebre) que té tres anys de durada i treballa preventivament desiguatats i violència de gènere amb alumnat d'ESO: <http://www.riberaebre.org/2015/06/04/el-consell-comarcal-de-la-ribera-debre-presenta-els-resultats-del-projecte-kant-per-la-igualtat/>

Figura 1.: Passos de la investigació-acció feminista

Font: Jiménez Pérez (2015).

Amb aquest article volem obrir la cuina de la nostra recerca (Biglia, 2014) per a, seguint els ensenyaments de Haraway (1991), anar més enllà de la reflexivitat –que pot acabar sent autoreferencial– tot facilitant un procés de difracció⁸. Partirem de la nostra experiència com a equip de recerca per reflexionar sobre alguns aspectes organitzatius, processuals i de continguts en els quals hem caigut en contradicció o hem tingut especials dificultats. Sense pretendre oferir una relat únic o consensuat amb totes les persones que hem participat de l'equip, partim de la idea que "les problemàtiques i consideracions metodològiques que afrontem i tenim en compte a les nostres recerques feministes han de ser explicades i no passades per alt. Obrir la caixa negra dels processos de producció de coneixement és una oportunitat d'aprenentatge, de reflexivitat i de revisió crítica fonamental" (Martínez et al., 2014, p. 4).

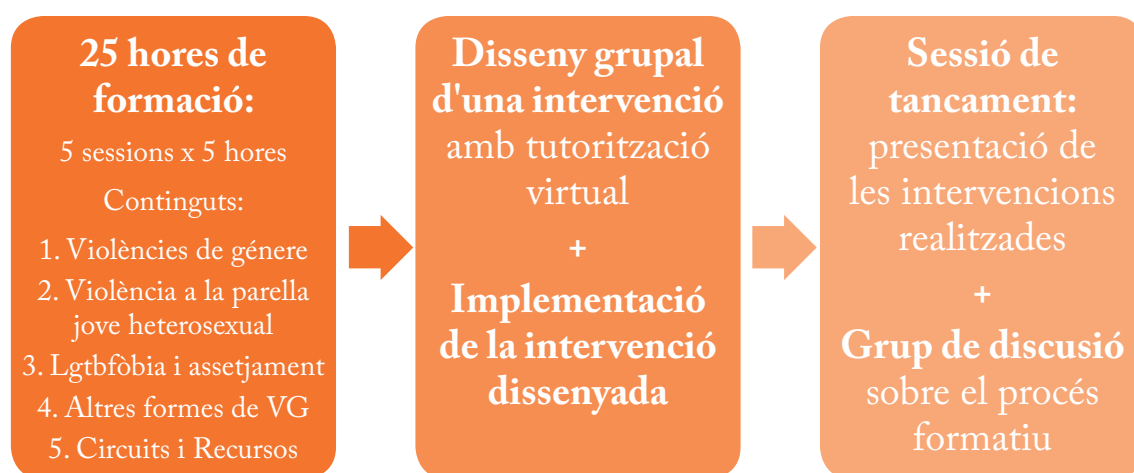
8. "a través de la pràctica difractiva en investigació no es reproduceix una imatge incontaminada i objectiva del procés, sinó diferents narratives subjectives que no són només el resultat d'un procés de transformació ampli, sinó que poden ser la llavor de múltiples reconfiguracions i lectures per part d'altres agents" (Biglia i Bonet-Martí, 2009, p. 11)

Centrant-nos en els aspectes relacionats amb la intervenció del nostre treball, en el proper apartat analitzarem els entrebancs en el procés de disseny de la formació per a, en la secció següent, passar a analitzar els barrancs entre les propostes teòriques i les pràctiques a l'aula respecte del paradigma ampli de les "violències de gènere" i "el partir d'una mateixa" com aposta pedagògica. Abans de concloure, retornarem sobre aquests dos elements però ara analitzant algunes intervencions amb joves desenvolupades en un projecte de continuïtat del GAPWork. Sense més preàmbuls, entrem a la cuina.

2. Entrebancs en el disseny de la formació

Entre els anys 2013 i 2014, vam dissenyar i realitzar deu edicions del curs "Joves, Gènere i Violències. Fent nostra la prevenció" que consistia en:

Figura 2. Estructura del curs "Joves, Gènere i Violències. Fent nostra la prevenció"

Dues-centes⁹ professionals de territori català es van inscriure a la formació, entre elles: professorat de cicles formatius de la família de serveis socioculturals i a la comunitat, infermeres del programa "salut i escola", tècnics/ques d'integració social de centres catalans, tècnics/ques de joventut, educadors/es, informadors/es i dinamitzadors/es juvenils.

9. "Al present article utilitzem el femení genèric en les formes plurals per tal de qüestionar l'androcentrisme clàssic del llenguatge que utilitza el masculí com a universal. D'aquesta manera ens referirem en femení a les participants, dones i homes, fent referència a la condició de persona que comparteixen.

La majoria, en coherència amb els perfils presents a Catalunya en aquests àmbits, eren dones (84%) nascudes a Catalunya i amb nivells alts d'educació (56% amb estudis universitaris, 35% amb màsters o doctorats) i una mitjana de 40,5 anys.

Seguint els principis de les IAF, el disseny de la formació es va realitzar de manera col·laborativa entre les entitats encarregades de la seva implementació i part de l'equip de recerca¹⁰. Ha estat un camí extremadament enriquidor carregat d'emocions i conflictes –entesos sempre com a processos d'aprenentatge (Cascón Soriano, 2001)– que esperem que al ser sistematitzats i compartits puguin fer-nos créixer. Així, algunes tensions viscudes ens porten a continuar la reflexió iniciada per Biglia (2014) sobre les dinàmiques d'equip, aspectes fonamentals en les IAF on el processos interns són tan importants com els resultats. Per exemple, al veure que les entitats no havien sistematitzat el disseny del curs en el calendari marcat, l'equip de recerca vam decidir proposar un esquema a omplir i intervenir també en la formulació d'objectius, continguts, etc. Val a dir que l'esquema responia a un llenguatge més pedagògicament acadèmic del que normalment usen les entitats, més preocupades per les dinàmiques d'intervenció que no pas a la seva sistematització que, si de cas, es sol desenvolupar en un segon moment. Com a equip de recerca vam insistir també en que al llarg de les cinc sessions s'havia de transmetre el paradigma de les violències de gènere –que explicarem en el proper apartat– si bé aquest no era el que acostumava a utilitzar una de les entitats.

Amb les tensions generades per aquests dos fets, ens vam adonar que les membres de l'equip català estàvem marcades per diferents expectatives que vam poder compartir en una reunió avaluativa a "mig camí" necessària per a aclarir punts de vista, necessitats i rols. Des de les entitats sorgiren veus en desacord amb, entre d'altres aspectes, tenir que realitzar un treball de preparació que anava més enllà del que havien inclòs en el pressupost, doncs omplir l'esquema i discutir-lo conjuntament requeria de més temps del que havien previst. Paral·lelament es qüestionà el poder que sovint representa el món acadèmic, amb el que ens acabaven identificant.

10. Pel que fa a la repartició de tasques dins l'equip de la URV, Barbara Biglia era la coordinadora catalana del projecte que comptava amb la participació d'Edurne Jiménez en la part avaluativa i organitzativa de la formació, de Maria Olivella i Sara Cagliero en l'anàlisi de marcs legals.

Per la nostra banda, vam explicitar que esperàvem que les entitats estiguessin disposades a posar-se en joc fins al punt de qüestionar els propis quefers formatius i parcialment les pròpies visions sobre les VGs per acollir el paradigma proposat en el projecte i per homogeneïtzar els continguts pedagògics entre associacions que tenien que compartir docència amb mirades feministes diferents. També explicitarem les constriccions del treball internacional i la pressió que teníem al respecte que marcaven parcialment la nostra agenda i sovint la urgència i pragmatisme de la nostra forma de comunicació. D'aquesta manera, mentre que el rol de les entitats dins del projecte estava directament relacionat amb les formacions a Catalunya, el nostre incloïa mantenir un diàleg i coherència internacional amb els diferents *partners* sobre tots els elements de la recerca, entre els quals estaven les formacions, així com la voluntat d'avaluar l'acció de forma intensiva (aspecte fonamental del projecte). Vam explicar també que per a que aquesta fos possible calia explicitar sistemàticament els objectius i continguts que després avaluaríem.

Pensem que aquests conflictes poden estar relacionats amb un parell d'elements. En primer lloc, la planificació va arrancar tard en aspectes com la explicitació a les entitats de les responsabilitats de la coordinadora en el marc d'un projecte internacional i dels rols que tindríem les diferents recercadores, qüestió rellevant doncs la recercadora que va intervenir com a URV en el disseny d'objectius i continguts és membre d'una de les associacions participants al projecte, fet que en ocasions va ser motiu d'incomoditat. Aquest retard en la planificació té a veure amb el fet de no tenir experiència prèvia en recerques internacionals i intersectorials, així com la gran quantitat de tasques burocràtiques que un projecte europeu requereix, com per exemple els llargs tràmits administratius de contractació de les dos recercadores assalariades del projecte que va ocupar molta energia de la coordinadora local als primers mesos. També està vinculat amb que per tal de donar cabuda a diversos models de funcionament, la proposta plantejada des de la coordinació internacional era generalista i poc definida de forma que els equips locals no sabien si tenien que esperar instruccions al respecte o tirar endavant autònomament. Per la seva banda, també les entitats van tenir dificultats per planificar pressupostàriament la seva participació i van infravalorar partides econòmiques com la del disseny pedagògic dels cursos ja que, per una banda, va mancar una negociació de les tasques detallades que haurien de realitzar; i per l'altra, eren novelles en aquest tipus de projectes. Aquesta limitació va afectar també a que no tinguessin temps de fer el disseny en el calendari definit.

En segon lloc considerem que també es va produir el que ara, retrospectivament, identifiquem com un xoc de cultures entre l'espai de l'acadèmia i el tercer sector. Allò curiós és que ens vam adonar d'aquesta dinàmica solament després de mesos de treball en el que donàvem per suposat que el compartir, en alguns casos des de fa molts anys, activisme i amistat entre el nostre equip de treball i el de les associacions, ens dotava de llenguatges comuns i de la possibilitat d'un enteniment sense necessitat de massa explicacions.

Una interpretació possible és que el marc de referència de funcionament comú al que "inconscientment" vam recórrer no corresponia a un projecte d'investigació-acció amb coordinadores i finançament europeu associat a objectius a assolir, sinó que tenia ressos d'espais activistes feministes on, a més, es tendeix a tenir certa dificultat per abordar els lideratges obertament i veure'ls de forma positiva (Lagarde, 2005) –tot i que com Freeman (2001) ja va assenyalar això no vol dir que no existeixin relacions de poder–. En aquest sentit, sobretot en la primera fase, va ser difícil reconèixer i assumir les relacions de poder dins de l'equip així com explicitar els espais i mecanismes de presa de decisió. D'alguna manera, tot i que el projecte comptava des d'un inici amb una coordinadora local i una altra internacional, preteníem crear un procés col·laboratiu. Ara bé, ens va mancar conformar des d'un bon principi una definició col·lectiva dels termes d'aquesta col·laboració, que es va produir només a mida que tensions, conflictes i desacords anaven apareixent.

El poder realitzar algunes reunions parlant de les dinàmiques de treball i, especialment, de com ens sentíem al respecte, va ser extremadament útil a l'hora d'aconseguir una comprensió mútua més clara i d'enfocar els nous reptes del treball d'una manera més respectuosa amb les possibilitats i necessitats de cadascuna¹¹. Les reunions i debats mantinguts ens portaren a un disseny força articulat (Biglia i Jiménez Pérez, 2015) que les participants han avaluat molt positivament evidenciant la seva coherència interna (Alldred i David, 2014).

11. Agraïm un cop més la disponibilitat de totes les participants a l'hora de compartir posicions, entendre límits contextuais i personals, i poder seguir treballant d'una manera respectuosa i fructífera.

3. Barrancs entre teoria i pràctica en la formació

Seguint la metàfora de la cuina, ens aturarem en aquest apartat en reflexionar sobre les dificultats en treballar amb dos ingredients teòrics que van nodrir el nostre projecte a nivell de continguts i metodologia de treball a l'aula: el paradigma de les violències de gènere i el treball vivencial com a estratègia pedagògica feminista¹².

El paradigma de les VGs

Actualment existeixen moltes terminologies per descriure l'ampli fenomen de les VGs inclús en el marc legal tot i que normalment només fan referència a algunes de les seves representacions. La llei espanyola 1/2004, per exemple, utilitza "*violència de gènere*" per referir-se a la violència exercida sobre les dones en el marc de la (ex)parella heterosexual, deixant fora altres àmbits vitals on hi ha violència basada en el gènere, com per exemple la feina, la comunitat o la família més àmplia.

La llei catalana 5/2008, al seu torn, es refereix al fenomen com "violència masclista" i, si bé incorpora els àmbits comunitari, laboral i familiar; s'oblida d'algunes violències que es donen en l'àmbit institucional (medicina, jutjats, etc.) o l'espai públic.

A més, en cap d'elles es reconeix la norma heterosexual com a font de VGs; és només la recent llei catalana 11/2014 la que s'ocupa d'aquest àmbit. Tanmateix, en ella no s'incorpora el paradigma de les VGs així que segueix faltant el reconeixement explícit de la matriu heteropatriarcal que tenen totes aquestes tipologies de violències.

Al seu torn, moltes de les intervencions que es desenvolupen a l'àmbit preventiu provenen d'estímul i pressupòsits de polítiques públiques que, sent dissenyades a partir de les esmenades lleis, tendeixen a reproduir-ne la fragmentació i, per aquesta raó, tampoc ataquen les arrels de les VGs.

Per trencar aquesta dinàmica i possibilitar una intervenció integral i holística vam adoptar l'expressió de VGs, en plural, que correspon a "totes aquelles violències que tenen origen en una visió estereotipada dels gèneres i en les relacions de poder que aquesta

12. Resta per a futurs treballs degut a les limitacions d'espai la reflexió sobre l'aplicació de la perspectiva interseccional.

comporta o en què es basa. [...] en la nostra societat afecten sobretot i amb més força els cossos de les dones i de les persones no normatives sexualment o genèricament" (Biglia, 2015, p. 29). De fet, considerem que el propi gènere es configura com una violència quan s'imposa de forma binària i exclou a les persones des de que neixen i quan es castiga implícitament o explícita els individus que trenquen aquesta expectativa social diferenciada (Biglia, 2007b).

En aquest sentit, una de les nostres principals preocupacions pedagògiques era oferir un procés formatiu amb un fil conductor únic que evidenciés les arrels comunes de les diferents manifestacions de les VGs, en lloc d'un producte en càpsules separades¹³. El fet d'haver treballat en un disseny pedagògic conjunt va ajudar a que l'equip acabés compartint paradigma i treballés constantment la complexitat de la conceptualització evitant caure en una simplificació del fenomen. Per exemple, a la sessió més centrada en VGs en les relacions sexo-afectives es feia referència explícita a les parelles no heterosexuales, mentre que en la que parlàvem més de LGBTIfobia es recalcava que aquestes podien tenir per objecte qualsevol persona que no assumís els rols estereotipats de gènere, independentment de la seva preferència sexual.

Ara bé, com s'ha reflectit aquest intent en la pràctica? Després dels primers quatre cursos ens vam aturar a fer una avaluació intermèdia entre talleristes i equip de recerca que va ser molt fructífera. Coincidíem en que al iniciar el curs les participants sovint reduïen les VGs a una qüestió de parella i tenien interioritzats molts mites entorn les dones que pateixen violència i els homes que l'exerceixen. A mida que ampliàvem el fenomen a totes les altres expressions, ens vam adonar que algunes participants acabaven per interpretar que l'expressió "violències de gènere" feia referència a qualsevol violència, tant d'homes contra dones com viceversa, sense tenir en compte l'asimetria estructural de les relacions de gènere.

Per tant, ens vam qüestionar en quin sentit la nostra proposta aportava llum a la temàtica o la feia complexa fins un punt que les participants acabaven per fer-se un embolic. Ens preguntàvem com es podia aportar una mirada que no excloués cap forma de

13. En algunes de les formacions dels nostres *partners* europeus hi havia una separació total entre les sessions sobre la violència contra les dones a la (ex)parella heterosexual, i les que abordaven el problema de les violències homo-lesbo-transfòbiques; sense sessions introductòries comunes o finals on es relacionessin.

violència basada en la normativitat de gènere, sense acabar individualitzant el fenomen o "guinyant l'ullet" a discursos neomasclistes. Es tracta d'un equilibri delicat que requereix ser flexibles i estar alerta, al que poden ajudar, sense ser receptes màgiques, algunes de les estratègies que les entitats van posar en pràctica:

- Utilitzar "el poder de les dades", doncs ens agradi o no normalment tenen molta legitimitat. És útil tenir sempre a mà xifres actuals sobre violències, per exemple els informes on es desmitifiquen el fenomen de les denúncies falses –que són només el 0,4% a l'estat espanyol actualment (Fabrè, 2016)–, o l'anomenat "síndrome d'alienació parental" que està mancat de fonamentació mèdica (Pérez del Campo, 2010).
- Abordar explícitament i repetidament la pregunta: "violències de gènere significa d'un gènere cap a l'altra indistintament?" per ajudar en el procés d'interiorització del paradigma, deixant espai per parlar de tota aquella violència que, tot i no estar basada en la normativitat de gènere, provoca patiment i malestar. Caldrà ajudar al grup a pensar en les causes de les expressions de violència que plantegen i discriminar quines entren dintre del concepte VGs i quines no.
- Fer sessions separades en el temps reconeixent que integrar el paradigma ampli de les VGs comporta un procés d'aprenentatge i presa de consciència que pot durar setmanes, mesos o anys. Després de l'avaluació intermèdia nosaltres vam passar de fer dos sessions setmanals, a fer-ne només una.

Partir de l'experiència pròpia

Seguint enfocaments feministes la formació no es va centrar (només) en conceptes teòrics, sinó en una metodologia vivencial basada en la premissa feminista del "partir d'una mateixa" (Jiménez Pérez, 2015) que va implicar un qüestionament personal de la interiorització i la reproducció dels estereotips, normes i valors de gènere i la norma heterosexual, vinculant el temari amb les pròpies vides de les participants (Giraldo i Coylar, 2012). Considerem que això s'ha aconseguit gràcies al tipus d'activitats dissenyades per les entitats, doncs conduïen el grup a reflexionar i debatre amb exemples de la pròpia vida, fomentant un ambient grupal lliure de judicis. A través d'aquest enfocament es pretenia que els aprenentatges, per tant, no només afectessin la tasca amb joves, sinó també la vida

personal de les participants, com per exemple explica un participant després del curs: "*Tinc una nena de 7 mesos. [Ara] em replantejo molt el tema de les pel·lícules de Disney [...]. [L'altre dia] anem a veure un nadó i diries: Mira [...], el teu novio! Abans era un comentari que passava desapercebut però ara dic, potser [...] quan sigui gran li agradaran les noies*" (Grup discussió final, grup 5).

Els testimonis directes, compartits per membres dels grups o presentats entre els recursos de les formadores, resultaren molt útils en els processos de comprensió del fenomen doncs, en paraules de les formadores, "*disminueixen les resistències grupals envers al tema*" (Fitxa de seguiment, sessió 2, grup 3) i sovint ajuden a l'alumnat a connectar des de les emocions, i no tant des dels mites i discursos.

Però aquesta aposta pedagògica va portar alguns grups a moments emocionalment intensos i delicats. Per exemple, el visionat del famós vídeo "*What's going on*" del jove Jonah Mowry (2011), on explica la seva vivència d'assetjament escolar homofòbic, va portar a que algunes participants fessin connexions amb vivències, pròpies o les dels seus fills i filles, i s'emocionessin molt com en el següent cas: "*una persona ha quedat molt tocada amb el vídeo del Jonah. Hem sortit fora i s'ha tranquil·litzat després d'explicar que va patir bullying i que està en procés de recuperació*" (Fitxa de seguiment, sessió 3, grup 5). La figura de les talleristes fora clau en aquests moments per tal d'acompanyar la persona i transmetre al grup el que estava passant sense envair la seva intimitat en cas que no volgués compartir-ho.

En altres moments van aparèixer resistències a assumir l'asimetria social en que es sustenten les VGs, fet que impossibilita l'equiparació de les violències rebudes per dones i homes per part de la seva parella heterosexual. Aquesta reacció és freqüent en persones que no han treballat la temàtica anteriorment doncs es posen en marxa els mites i discursos masclistes presents a la societat. Però es pot donar també per vivències específiques, com la d'una participant que estava en procés d'elaboració de la seva experiència personal de violència a la parella o, finalment, la de qui ha sigut testimoni de violències i no ha reaccionat. Aquestes resistències van requerir una cura específica per part de les formadores que van haver de posar-les en diàleg de forma respectuosa.

Això ens va fer reflexionar sobre la responsabilitat que implica facilitar processos grupals quan gaudeixes de temps i recursos limitats. Hem après que cal dibuixar amb

l'equip educador els límits entre acció pedagògica i terapèutica, preguntar-se què podem sostenir i què supera l'espai del taller participatiu. Explicar aquests límits amb el grup obertament, avisar abans de començar una activitat especialment intensa o recordar que cadascú comparteix en la profunditat que desitja; són eines útils implementades per les entitats formadores. També és necessari proposar dinàmiques de tancament conjunt, demanar al grup que es quedi fins al final i tenir una eina de traspàs d'informacions entre les diferents educadores que passen per un mateix grup.

4. Desembocant en les intervencions de les professionals de joventut

Segons els resultats de l'avaluació afirmem que l'alumnat va quedar molt satisfet, amb eines per prevenir les violències de gènere amb joves i amb una auto-percepció d'aprenentatges força elevada (Alldred i David, 2014). Tot i així, formadores, avaluadores i participants vam coincidir en que el nombre i complexitat de continguts del curs era ambiciós pel temps que teníem. De fet a l'equip vam estar d'acord en que s'havia generat en alguns casos una falsa il·lusió d'expertesa, normalment entre persones que s'apropaven per (quasi) primer cop a la temàtica, fruit de la intensitat del procés d'aprenentatge viscut i d'haver descobert una nova temàtica, sobretot amb allò que té a veure amb diversitat sexual i de gènere. Per exemple, en algun grup de discussió l'alumnat que treballava en dinamització o educació juvenil parlava de sí mateix com a possibles facilitadors de processos terapèutics, també amb les famílies, tasca que queda lluny dels continguts i capacitats treballats durant el curs. En canvi, l'alumnat que gaudia de més experiència i coneixements previs en VGs sovint era el que tenia més clars els límits i dificultats d'aquest treball amb joves i tendien a reconèixer que desarticular la normativitat de gènere era un procés d'aprenentatge que dura tota la vida.

Per contribuir a la millora del disseny i la implementació de projectes i actuacions de prevenció amb joves sorgides del GapWork, la Direcció General de Joventut, a través de l'ACJ, va coordinar el "Projecte d'acompanyament tècnic per a professionals de joventut"(a partir d'ara PAT)¹⁴.

14. Projecte emmarcat dins del programa "Estimar no fa mal", part de la línia estratègica de Sensibilització i Prevenció del Programa d'Intervenció Integral contra la Violència Masclista de l'Institut Català de les Dones. El PAT està actualment en la seva segona edició (2015-16) però en aquest escrit fem referència només a la primera donat que ja ha finalitzat.

Aquest intenta donar resposta a una de les limitacions del GapWork, relativa a la necessitat detectada per alumnat, talleristes i avaluadores de generar més formacions per tal de desenvolupar bones intervencions. Des de l'ACJ també "es va veure prioritari complementar la formació teòrica que els professionals i les professionals de joventut havien rebut [...] amb un acompanyament tècnic per a la posada en pràctica d'actuacions de prevenció de violències de gènere amb persones joves. Ambdós projectes han propiciat que els i les professionals formats hagin portat a terme actuacions de sensibilització i prevenció de la violència masclista adreçades a joves, superant els límits individuals i facilitant estratègies per treballar obertament sobre les desigualtats de gènere, les relacions de parella i les manifestacions d'abús i violència, des d'una metodologia vivencial, pràctica i reflexiva" (Departament de Benestar i Família, 2015, p. 4). Com a recercadores considerem un gran èxit del GAPWork haver creat les sinergies necessàries per a que dels esforços i recursos invertits s'hagin generat processos amb una repercussió temporal i qualitativa més amplia del que es pot aconseguir en els marcs normativitzats de les recerques europees.

El PAT 2014-5 va consistir en l'assessorament d'aproximadament una trentena de professionals de joventut arreu de Catalunya¹⁵. La intervenció es va concretar en quatre hores d'acompanyament en el disseny d'una actuació (dues presencials i dues virtuals) per part de l'associació Candela, que després observava la implementació i feia un retorn. Nou dels projectes posats en pràctica, sovint reelaboracions de les intervencions dissenyades al GAPWork¹⁶, es van presentar públicament a les Trobades tècniques de Joventut (2015) "Ampliant mirades sobre les violències de gènere: reptes per a la prevenció en joventut".

Tal i com hem mencionat a la introducció, hem volgut aprofitar d'aquesta conjuntura per seguir reflexionant al voltant de la influència de les nostres formacions en les intervencions dels professionals amb joves. Les sensacions i consideracions compartides a continuació van aflorar durant les esmenades presentacions i en la lectura del recull d'experiències publicat posteriorment (Departament de Benestar i Família, 2015)¹⁷. Som conscients de les

15. Montornès del Vallès, Consell Comarcal del Berguedà, Sant Esteve Sesrovires, Vilanova i la Geltrú, Viladecans, Sant Cugat del Vallès, Terrassa, Consell Comarcal de la Garrotxa, Lloret de Mar, Lleida, Alcarràs, Reus, Cambrils, Santa Bàrbara i Consell Comarcal del Baix Ebre.

16. Una selecció dels materials produïts per les participants del GAPWork es pot consultar en www.gawork.cat

17. El material analitzat a continuació es pot consultar a Departament de Benestar i Família, 2015; per facilitar la lectura no posarem contínuament aquesta referència en el text.

poques informacions que tenim al respecte, tanmateix, hem volgut aprofitar l'oportunitat de fer un petit seguiment d'allò que encara perdura del GAPWork per retornar sobre algunes de les dificultats explicades en els apartats anteriors, però ara fent referència a les actuacions de les participants del PAT. En cap cas volem avaluar el seu treball, sinó compartir algunes consideracions incipients que podrien ser un punt de partida per a anàlisis més profundes. En aquest sentit, destaquem que les participants del PAT es trobaven entre l'alumnat més motivat del GAPWork i per tant, les nostres reflexions no poden ser generalitzades.

Al voltant del les VGs

Les accions han estat molt variades pel que fa al format (formacions, fulletons i guies, material audiovisual) però sobretot ens sembla destacable la diversitat de manifestacions de les VGs que s'han abordat. Una part dels projectes s'han centrat en temes que podríem definir "clàssics" en la prevenció de les VGs com els estereotips (ex. "Entre Iguals"), l'amor romàntic (ex. "M'estima") i les relacions abusives (ex. "Referents d'Igualtat"). Altres encara- ren aquelles temàtiques que havien considerat novedoses durant la formació com ara el tema de la diversitat sexual i de la LGBTIfobia, ("Pomes, peres i macedònia... i a tu, què t'agrada"; i "Anomena-ho, existeix!") o el lligam entre violències i noves tecnologies ("Fes un click!"). D'altra banda algunes professionals reconeixien la importància de l'ús d'elements multimèdia per al treball amb joves, per exemple les tècniques de l'Espai Jove de l'Ajuntament de Riudellots i de l'Oficina Jove de la Selva consideren que "el fet de vehicular el projecte a través de la realització d'un curtmetratge va facilitar que les persones joves l'acceptessin" (Departament de Benestar i Família, 2015, p. 12). En aquest sentit podem afirmar que, com a mínim, una part de les persones que han participat a la nostra formació han acabat compartint l'ampli paradigma proposat de les VGs o al menys s'ha modificat la recurrent idea inicial al curs de que la violència relacionada amb el gènere és només aquella que pateixen les dones i noies en el marc de la parella heterosexual, de forma que també es considera la norma heterosexual com a font de VGs. Com veurem més endavant, però, cal seguir treballant.

Al voltant de la pedagogia o metodologia de intervenció

De manera semblant a l'enfocament adoptat en les formacions del GAPWork, pràctiques de pedagogia feminista com l'ús de tècniques participatives, la autoreflexió, el respecte de la diversitat de les experiències personals i l'apoderament de les persones des-

tinatàries; van ser claus en les intervencions presentades. Per exemple, a través del projecte "Fes un click! A la xarxa sense risc" es buscava una reacció crítica individual i col·lectiva a partir de situacions que generen conflicte, possibilitant la reflexió sobre les experiències o actituds de les participants. Al seu torn, el procés d'autorevisió de les pròpies accions en relació amb la desigualtat va ser un dels objectius del projecte "Entre Iguals" i en "Referents d'igualtat" es va optar per una formació vivencial en la qual la persona jove era el centre del procés d'aprenentatge. Els assessoraments probablement han sigut claus a l'hora de que es dissenyessin projectes tan bé focalitzats, cosa que no s'havia aconseguit només amb les nostres formacions. D'altra banda, la pràctica ha permès experimentar la inexistència de receptes fàcils, qüestió que no havia quedat del tot resolta quan en alguns grups de discussió es seguia demanant manuals.

Al voltant de les dificultats reconegudes

Durant les presentacions, els i les professionals van remarcar amb èmfasi en els èxits de les seves accions, però van aflorar també algunes dificultats. En tots els casos excepte un les tècniques van evidenciar la manca de temps com un dels problemes. De fet, la manca real o percebuda de temps és un problema recurrent en tots els processos formatius i d'intervenció en VGs, com el mateix GapWork va demostrar.

Com ja hem subratllat anteriorment, moltes tècniques van reconèixer la necessitat d'introduir i/o aprofundir més en el fet que les VGs afecten també a persones no normatives sexualment o genèricament (Biglia i Jiménez Pérez, 2015), en particular per abordar reflexivament les resistències personals que aquest tema genera, visualitzant així les experiències de persones LGBTI i la reproducció de les normes de gènere en els espais educatius (Ajuntament de Barcelona, 2011).

Per finalitzar, un darrer obstacle subratllat per les tècniques del projecte "Kant per la igualtat" que, tot i no haver estat alumnes del GAPWork, ens assembla molt pertinent té a veure amb la dificultat per treballar amb les famílies o referents de les persones joves. En el moment en que es va presentar aquesta problemàtica durant les Jornades, vam compartir la sensació que les tècniques de joventut s'havien focalitzat molt en el treball amb joves i altres professionals, però gairebé no havien intentat incidir en el context comunitari més ample que inclogués les famílies i altres agents comunitaris.

Aquesta reflexió ens afecta directament atès que la perspectiva comunitària no va ocupar un espai prioritari en els continguts de les formacions del GAPWork, ni en els recursos treballats. Assumir aquesta òptica en la prevenció i intervenció al voltat de les VGs és una de les claus importants per al canvi educatiu (Gallego Vega, 2011) i un element sobre el qual ens hauríem de centrar en formacions futures.

5. Aprenentatges de sobrevivents d'una investigació-acció feminista

Abans de deixar el bolígraf a la taula, en aquest apartat volem sistematitzar alguns dels aprenentatges realitzats en el nostre treball per a que puguin ser col·lectivitzats, difractats, qüestionats, solucionats i/o criticats; i així anar superant els nostres límits a partir de la creació de coneixement col·lectiu.

Comencem per les lliçons que ens ha brindat el procés de funcionament de l'equip de recerca-acció internacional en el que hem participat associacions i universitats. En primer lloc hem après la importància de no donar per suposat que les formes de treball i la cultura de les professionals del tercer sector i de les recercadores són les mateixes, encara que totes elles siguin feministes. En aquest sentit recomanem que es plantegin, des d'un bon principi, sessions per a acordar els sentits de les terminologies emprades i formes de treball, així com espais de debat i cura durant el procés de la recerca.

El mateix aprenentatge ha de ser traslladat a la dimensió internacional. Encara que la llengua vehicular de les reunions i diàlegs internacionals sigui comuna, cal tenir en compte que els sentits de les nostres paraules, afirmacions i expectatives estan situades de manera que la seva complexitat resulta moltes vegades difícil de comprendre des d'altres entorns socioculturals. A més, en la nostra experiència, per part anglosaxona es tendia a donar per suposat que les expressions de les seves vivències o punts de vista no necessitaven d'explicacions específiques, que sí es requerien, en canvi, per a les d'altres contextos que havien de ser comunicades amb una "traducció cultural". Hem experimentat, en aquest sentit, com la força del imperialisme lingüístic i de les colonitzacions culturals són tan profundes que inclús en un ambient fortament polititzat i compromès amb la diversitat cultural i el feminisme, continuen fent sentir la seva pressió.

En segon lloc, evidenciem la necessitat de repensar les dinàmiques col·laboratives en processos on les jerarquies existeixen més enllà dels nostres desitjos i no es poden anul·lar. Si la negació de les relacions de poder ens porta a la tirania de la falta d'estructura, com ens ha ensenyat fa anys Freeman (2001), de quina manera repensem l'autoritat en espais feministes? Ens toca aprendre noves formes d'exercici d'autoritat –que no autoritarisme– assumint el poder associat a alguns rols així com els privilegis, obligacions i resistències que això implica. D'altra banda es necessari aprendre a autoritzar-nos, entendre que no tot exercici de poder és un abús i que entre totes podem contribuir a que el lideratge no sigui limitador sinó possibilitador. La construcció de lideratges feministes, cooperatius i curosos és un procés que està en construcció i sobre el que hem de reflexionar conjuntament en el marc de projectes d'investigació-acció... ens queda un llarg camí per davant! Per fer-ho possible pot ser útil explicitar i acordar els rols de cada membre de l'equip des d'un bon principi, parlar obertament sobre el pes simbòlic de les diferents veus en les reunions, acordar en la mesura del possible qui i com es prenen les decisions, repartir les responsabilitats, etc.

Com a tercer aprenentatge apareix la necessitat de reinventar estratègies que ens puguin permetre processos difractius¹⁸ en contextos temporals i institucionals que no contemplen aquestes lògiques. Associat amb aquest debat trobem un dels temes irresolts de la metodologia de recerca feminista (Biglia, 2007a) i potser del feminisme en general: la redefinició de processos col·lectius de validació del coneixement.

En quart lloc, una planificació realista dels temps és un tema molt important especialment quan, amb una actitud activista, volem que les nostres intervencions tinguin un fort ressò social al mateix temps que pretenem portar a la pràctica les complexitats dels debats acadèmics. Hem d'aprendre a circumscriure amb més precisió els abastos de les nostres intervencions i no pretendre arribar a tot i d'una manera innovadora. Valorem que hem comés aquest error tant a nivell internacional –a partir d'un disseny d'un projecte de dos anys que volia aconseguir innumerables fites en uns contextos molts variats i amb un equip que mai no havia treballat conjuntament–, com a nivell local en el que, totes capficades en la urgent necessitat de formacions per professionals en VGs, hem tendit a

18. Per afavorir la difracció en el nostre cas hem decidit realitzar un portal web amb la majoria de materials produïts en el transcurs del projecte disponibles en *creative commons* i hem realitzat múltiples xerrades no solament en contextos acadèmics sinó també més activistes o professionals.

demanar-nos més i més. Tanmateix, què difícil és renunciar als matisos quan treballem en temàtiques que ens remouen les entranyes!

Abans de concloure creiem important resumir algunes de les qüestions que hem après sobre la formació en VGs i la seva avaluació. En primer lloc destaquem la importància de tenir un bon equip de treball amb formadores qualificades i amb experiència amb joves, dones i professionals de cara a tenir una intervenció que no acabi sent simplista. En la nostra experiència, la seva professionalitat i seguretat han permès que estiguessin obertes als canvis i això ha estat fonamental per obrir un diàleg amb les participants i treballar per a la superació de les seves resistències.

De la mateixa manera hem de valorar la tasca de les persones que han fet de filtre i supervisió en la gestió dels grups d'alumnat. Una bona empenta a participar a la formació, una bona selecció i una actitud col·laboradora ajuden enormement a l'èxit de la intervenció, especialment en els moments, no són pocs, en els que succeeixen imprevistos que s'han de solucionar amb inventiva.

També considerem que cal reconèixer la complexitat d'introduir nous paradigmes en les formacions, com el de les VGs o la interseccionalitat, per tal de no tirar la tovallola al considerar que els èxits assolits són "només" parcials, sinó motivar el desenvolupament de cada cop més estratègies a partir de les limitacions i potencialitats detectades en les experiències realitzades. No obstant, hem de ser conscients de l'esforç extra que suposa assumir aquesta aposta, oblidar les dificultats que comporta implicaria no tenir un real interès per l'intercanvi i l'aprenentatge mutu. En aquest sentit, recomanem tenir una actitud oberta a cometre i reconèixer equivocacions i limitacions, així com a afegir modificacions a allò planejat per tal que la nostra intervenció sigui situada i respongui a les necessitats específiques dels subjectes que hi participen.

Òbviament, com ja hem mencionat, seria ideal gaudir d'un major temps que facilités la inclusió de millores de mica en mica. Tanmateix pesem que, tant investigadores com formadores del GAPWork, ens hem emportat un bagatge de coneixements que estem actualment posant en pràctica en altres projectes, així que, d'alguna manera, el temps s'estenen si considerem aquests processos com un continuïum vital. En aquest sentit seguim treballant per donar espai a la reflexió entorn les dificultats d'avaluar tant la internalit-

zació dels aprenentatges que han desenvolupat les participants al curs, com la capacitat adquirida per intervenir amb joves en un tema tan complex com les VGs (i més amb un enfocament interseccional).

Per concloure, ara sí, volem agrair a totes les protagonistes que han fet possible aquest viatge (las participants als tallers, l'equip internacional, les companyes catalanes, les *partners* associades) així com totes vosaltres que heu tingut la paciència de seguir-nos fins aquí. Esperem que passar a la nostra cuina i petar la xerrada amb nosaltres us hagi resultat entretingut però, sobretot, estimulante de cara a les vostres pròpies intervencions. Cuinar conjuntament és sempre un gran plaer.

6. Referències

- Ajuntament de Barcelona (2011). *Contra l'homofòbia. Polítiques locals d'igualtat per raó d'orientació sexual i d'identitat de gènere. Llibre Blanc Europeu*. Barcelona: Ajuntament de Barcelona. Direcció de Drets Civils [llibre en línia]. [Data de consulta: 15 de abril 2016]
- Allred, P.; David, M. (Ed.) (2014). *Gap Work project report Training for Youth Practitioners on Tackling Gender-Related Violence*. Middlesex: Brunel University London Press.
- Biglia, B. (2007a). "Desde la investigación-acción hacia la investigación activista feminista". A: Romay Martínez, J. (Coord.). *Perspectivas y retrospectivas de la psicología social en los albores del siglo XXI*, pP. 415-422.
- Biglia B. (2007b). "Re-significado 'violencia(s)': Obra feminista en tres actos y un falso epilogo". A: Biglia, B.; San Marti, C. (Coord.). *Estado de Wonderbra. Entretejiendo narrativas de feministas sobre las violencias de género*. Barcelona: Virus Editorial, pp. 21-34.
- Biglia, B.; Bonet-Martí, J. (2009). "La construcción de narrativas como método de investigación psico-social. Prácticas de escritura compartida". *Forum: Qualitative Social Research* [article en línia].

- Biglia, B. (2012). "Corporeizando la epistemología feminista: investigación activista feminista". A: Liévano Franco, M.; Duque Mora, M. (Eds.). *Subjetivación femenina: investigación, estrategias y dispositivos críticos*. Nuevo León: Universidad Autónoma de Nuevo León, pp.195-212.
- Biglia, B. (2014). "Avances, dilemas y retos de las epistemologías feministas en la investigación social". A: Mendia Azkue, I.; Luxán, M.; Legarreta, M.; Guzmán, G.; Zirion, I.; Azpiazu Carballo, J. (Eds.). *Otras formas de (re)conocer. Reflexiones, herramientas y aplicaciones desde la investigación feminista*. Universidad del País Vasco: Hegoa, pp.21-44.
- Biglia, B. (2015). "Aclarint termes: el paradigma de les violències de gènere". A: A: Biglia, B.; Jiménez Pérez, E. (Coord.). *Joves, Gènere i Violència. Fem nostra la prevenció. Guia de suport per a la formació de professionals*. Tarragona: Publicacions URV, pp. 21-28.
- Biglia, B.; Jiménez Pérez, E. (2015). *Joves, Gènere i Violència. Fem nostra la prevenció. Guia de suport per a la formació de professionals*. Tarragona: Publicacions URV.
- Butler, J. (2007). *El género en disputa*. Barcelona: Paidós.
- Cascón Soriano, P. (2001). *Educación en y para el conflicto*. Barcelona: UNESCO.
- CIS. (2010). *Actitudes de la juventud ante la diversidad sexual*. Estudios nº 2854.
- COGAM y FELGTB (2012). *Acoso escolar homofóbico y riesgo de suicidio en adikescentes y jóvenes LGB* [recurs en línia]. [Data de consulta: 17 de abril 2016].
- Departament de Benestar i Família (2015). *Recull d'experiències de les trobades tècniques i de joventut*. Barcelona: Generalitat de Catalunya [recurs en línia]. [Data de consulta: 15 de abril 2016]
- De Miguel Luken, V. (2015). *Macroencuesta de la violencia contra la mujer 2015*. Madrid: Ministerio de Sanidad, Servicios Sociales e Igualdad. Colección: Documentos contra la violencia de género, n.22.

- Fabré, C. (coord.) (2016). *Estudio sobre la aplicación de la ley integral de medidas contra la violencia de género por las audiencias provinciales*. Consejo General del Poder Judicial.
- Flamtermesky, H. (2014). “Mujer Frontera. Experiencia de investigación acción participativa feminista (IAPF) con mujeres víctimas de la trata de personas”. *Athenea Digital*, 14(4), pp. 389-400.
- Freeman, J. (2001). “La tiranía de la falta de estructuras”. A: *La organización de las asociaciones de mujeres. IX taller de política feminista*. Madrid: Forum Política Feminista.
- Frisby, W.; Maguire, P.; Reid, C. (2009). “The ‘f’ word has everything to do with it”. *Action Research*, 7(1) pp. 13-29.
- Gallego Vega, C. (2011). El apoyo inclusivo desde la perspectiva comunitaria. *Revista Interuniversitaria de Formación del Profesorado*, 70 (25, 1), pp.93-109.
- Giraldo, E.; Colyar, J. (2012) Dealing with gender in the classroom: A portrayed case study of four teachers. *International Journal of Inclusive Education*, 16(1), 25-38.
- Haraway, D. (1991). *Simians, Cyborgs and Women: The Reinvention of Nature*. New York: Routledge.
- Jiménez Pérez, E. (2015). “Precaucions, posicions i reflexions”. A: Biglia, B.; Jiménez Pérez, E. (Coord.). *Joves, Gènere i Violència. Fem nostra la prevenció. Guia de suport per a la formació de professionals*. Tarragona: Publicacions URV, pp. 53-60.
- Lagarde, M. (2005). *Para mis socias de la vida*. Madrid: Horas y Horas.
- Latorre, A. (2003). *La investigación-acción. Conocer y cambiar la práctica educativa*. Barcelona: Graó.
- Ley Orgánica 1/2004, de 28 de diciembre, de Medidas de Protección Integral contra la Violencia de Género.

Llei 5/2008, de 24 de abril, del dret de les dones a eradicar la violència masclista.

Llei 11/2014, del 10 d'octubre, per a garantir els drets de lesbianes, gais, bisexuals, transgènere i intersexuals i per a eradicar l'homofòbia, la bifòbia i la transfòbia.

Maguire, P. (2001). "Uneven ground: Feminisms and action research". A P. Reason, P.; Bradbury, H. (Eds.). *Handbook of action research: Participative inquiry and practice*. London: SAGE, pp. 59–69.

Martínez, L.M.; Biglia, B.; Luxán, M.; Fernández, C.; Azpiaz, J.; Bonet, J. (2014). "Experiencias de investigación feminista: propuestas y reflexiones metodológicas". Tema especial de *Athenea Digital*, 14 (4), pp. 1-711.

Pérez del Campo, A. M. (Coord.) (2010). *Informe del grupo de trabajo de investigación sobre el llamado síndrome de alienación parental*. Madrid: Observatorio Estatal de Violencia sobre la Mujer, Ministerio de Sanidad, Política Social e Igualdad. Centro de Publicaciones.

Soler, P; Feu, J; Fullana, J; Pallisera, M; Planas, A; Vila, J. (2002): "El perfil professional del tècnic de joventut. Anàlisi de la realitat a les comarques gironines". *Revista Catalana de Pedagogia*, Vol. 1, pp. 233-253.

Zabala i Guitart, A.; Migueiz i Castosa, S. (2013). *Protocol de Joventut per a l'abordatge de la violència masclista*. Barcelona: Departament de Benestar Social i Família, Generalitat de Catalunya.

Pedagogia i Treball Social

Revista de Ciències Socials Aplicades

Edita: Universitat de Girona

Disseny i maquetació: info@clam.cat · 647 42 77 32

Dipòsit Legal: GI.904-2010

ISSN: 2013-9063